

Research Paper

An anthropological study of the traditional occupations of Delak and Mashata in the society of the Qajar era of the Naseri period

Vahid Rashidvash*: Assistant Professor of Anthropology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Received: 2023/12/10 **PP** 95-112 **Accepted:** 2024/03/13

Abstract

Profession and job, customs, habits and beliefs, way of thinking and mental characteristics related to themselves. This article deals with the research about jobs such as Dalaki and Mashatachi, which were more important in daily life in Qajar era society, but nowadays they are not effective due to the inventions and progress of science and increase in information. In terms of method, this research has been collected in the qualitative research group and in the form of documents and library information. Malinowski's functionalism and Louis-Strauss's structural functional approach have also been used. The findings of this research indicate that the background, history and relations of Mashata and Delaki profession owners with the social strata on the one hand and on the other hand due to the close relationship of people with these occupations, manners, customs and rituals have been established in this space. which represents a part of the culture and past of the people of this land.

Keywords: Anthropology, Traditional occupations, Qajar society, Dalaki, Mashata.

Citation: Rashidvash, V.(2024) **An anthropological study of the traditional occupations of Delak and Mashata in the society of the Qajar era of the Naseri period.** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 95-112.

Extended Abstract

Introduction

The history maker always belongs to his history and past, lives with it and learns from it. Man feels belonging with his historical past and "being" is a rooted part of the individual and social self-awareness of a society throughout history (Hoshvar, 2018; 1). The culture of every land, nation and tribe is the document of identity and in a way the birth certificate of that nation and tribe, which is made up of many sub-cultures. Subcultures are dynamic like living beings that arise according to the needs of the society, grow, mature, grow old and eventually lose their characteristics and dynamics according to the conditions of the society and eventually decline (Rouh Al Amini, 2013; 42). It provides the means of knowing people's thoughts, taste, art, spirit, limits of culture and upbringing, and it clarifies many facts and events of the past as well as the beliefs of the predecessors. The ways of livelihood and economic production and the difference in the position of occupational groups and guilds and classes in the social and economic system have an effect and achieve the diversity and difference of subcultures within a single culture. Therefore, a society that is economically and socially divided into different classes and strata has cultural diversity whether it is wanted or not. Each stratum and social stratum is separated from other strata, and the people of each stratum think and act within the network of relations between the ruler and those affected by their social stratum. Since the material and non-material situation that governs them is not the same, their behavioral patterns cannot be the same and similar, while following the ethnic or national culture, they find their own characteristics, acquire different value systems and learn from the rules, customs, language, art and literature, manners and socializing, and finally, they follow a certain way of thinking, emotion and feeling (Qarabi Moghadam, 2011; 50-50).

Methodology

The current research is a qualitative research and the data is based on library and documentary studies. In this research, each document is an observation unit for the

researcher. The study of available documents related to the subject and the use of previous research in the form of related books, articles and theses, as well as online libraries and sites such as anthropology, anthropology of culture, history, etc., have been obtained.

Results and discussion

Delak is called a garmabe or bathroom worker, whose main task is washing and sometimes customers. They called Delak Avesta (master) and it was referred to as a bath bag (Ruh al-Amini, 2006, 35). In Dekhoda's dictionary, Delak is also called "baggiver", "fist and mulcher", "bathroom ranger", "head shaver", "barber", "mirror holder" and "bathroom attendant". The word dalak comes from the root of dalak and means to rub well, and dalaki refers to rubbing something, kneading flour and fists, and rubbing the body, and the person who performs the act of rubbing is the owner of the dalaki profession. In the Turkish language, it is colloquially called "Dalli". In Arabic, it is known as "Makis" and "Kiyas", "Blan", "Blaneh" and "Mashta". In addition, it is also given with words such as "Halaq Al-Sahha", "Madlak" and "Tayab". The word "Dalak" is common in most parts of Iran, but there are exceptions in this case, such as "the people of Dilijan call "Dalak" and the toilet paper bag "Garde Kalash" and the people of Mamsani call Salmani, which is the same as "Dalak", "Khatir". Some of the past texts have also used the terms "Halaq" and "Hajam" in the meaning of delak (Kirim, 2017; 384). Among the Bakhtiaris, local musicians were in charge of local musicians, who were called Teshamal in the local language (Ghanbari, 2011; 73). Mashata means the groomer and make-up artist of the bride, the woman who combs the hair, which was traditionally referred to as the woman who makes up the bride. The most idiomatic concept of Mashata is the female hairdresser who used to make up and make up women on various occasions, especially holidays and weddings. Comber, hairdresser. In Persian dictionaries, the word makeup is used in different concepts. to beautify, to beautify oneself, to make one's self, to beautify oneself, to beautify oneself, to adorn oneself, to make

oneself beautiful Some people use the word makeup in the meaning of grooming. Make-up has been defined as making seven or seven by seven. Haft Kalam refers to women's traditional make-up, which includes henna, vesmeh, red (sarkhab), white (safidab), vermilion and zarak. The seventh element of make-up has also been called Ghalia (good smell) or putting moles on the face (Mousavi Bejnordi, 1995; 196).

Conclusion

The category of job and employment has always been the focus of sociologists and anthropologists. By using his intelligence and awareness, man made tools and mastered

nature. In this way, his work has become more complicated every day and has moved further away from the natural and instinctive stage and has found a cultural aspect. Although it is still possible to find public hot springs and hot tubs in the corners of big cities, these jobs are being forgotten and people's need for this type of work has decreased. For this reason, there is no need for public hot water heaters. However, in the past, a part of people's social behavior and their customs and rituals were formed and connected with it by going to Garambah and empathy and speech. Therefore, remembering the professions that were called "Dlak" or "Hamam Chi" helps to understand the narrow-minded behavior culture of the ancients.

References

1. Ayazi, B. (1992) The Mirror of Sanandaj, Ayazi Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
2. Blokbashi, A. (2020) Anthropology of Old Tehran Society, Dr. Mahmoud Afshar Publications in collaboration with Sokhon Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
3. Blokbashi, A. (2018) Encyclopaedia of Iranian People's Culture (pregnancy entry), Center for Islamic Encyclopaedia, first edition, Tehran. [In Persian]
4. Barzegar Khaleghi, M. R. -Aqlaei, T. (2013) description of Saadi's sonnets 1 and 2, Zovar Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
5. Dehghani, R. (2013) History of Iran in the Qajar period, Parse book translation and publication, first edition, Tehran. [In Persian]
6. Etadiy , M. - Siros, S. (1980) Memories of Taj al-Sultaneh, Tarikh Iran Publishing House, first edition, Tehran. [In Persian]
7. Fakuhi, N. (2018) History of Thought and Anthropological Theories, Nei Publications, 12th edition, Tehran. [In Persian]
8. Farbad, M. S. (2017) Basics of Anthropology, Gol Azin Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
9. Hoshur, Z. (2018). Encyclopaedia of Iran's Traditional Occupations (Volume 1) Forgotten Occupations A-Y. Tehran University Press, first edition, Tehran. [In Persian]
10. Katiraei, M. (1999) From Asht to Asht, Third Edition, first edition, Tehran. [In Persian]
11. Karimi, A. (2017) Encyclopaedia of Iranian People's Culture (Delak entry), Islamic Encyclopaedia Center, -, Tehran. [In Persian]
12. Movid Mohseni, M. (2002) Folklore of Sirjan, Kerman Research Center Publications, first edition, Kerman. [In Persian]
13. Mousavi Bejnordi, M. K. (2005) Encyclopaedia of Iran - Big Islamic Encyclopaedia, -, Tehran, first edition [In Persian]
14. Pirnia, Hassan-Iqbal Ashtiani, A. (2010) History of Iran from the beginning to the extinction of the Sassanids from the beginning of Islam to the extinction of the Qajar dynasty, Behzad Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
15. Qarabi Moghadam, A. (2012) Cultural Anthropology, Abjad Publications, 4th edition, Tehran. [In Persian]
16. Qanbari Adaivi, A. (2011) Folklore of the Bakhtiari people, Newshe Publications, first edition, Shahrekord. [In Persian]
17. Rooh Al-Amini, M. (2013) Around the City with a Light in the Basics of Anthropology, Attar Publications, 12th edition, Tehran. [In Persian]
18. Rohol Amini, M. (2006). Public bath in yesterday's society, culture and manners - an anthropological approach and research,

- Information Publications, -, Tehran. [In Persian]
19. Sahar, S. (2013) health, health and beauty in the Qajar era, translated by Masoud Kathiri, Amirkabir Publishing House, first edition, Tehran. [In Persian]
20. Saidi Madani, S. M. (2018) Anthropological Theories, Yazd University Publications, 2nd edition, Yazd [In Persian]
21. Sodavar, F. -Mohammadian, M. (2002) Seven Makeup Pens, History of Cosmetics in Iran, Art Month Book, Nos. 45-46, pp. 2-4. [In Persian]
22. Sanai Ghaznoui, A. M. (2018) Hadiqa al-Haqiqeh, Sokhn Publications, -, Tehran. [In Persian]
23. Shahri, Jafari (1999) Social history of Iran in the 13th century, Rasa Publishing House, third edition, Tehran. [In Persian]
24. Shamim, A. A. (2000) Iran during the Qajar dynasty, Modbar Publications, 9th edition, Tehran [In Persian]
25. Shahri, J. (2004) Old Tehran, Moin Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
26. Sadri Afshari, G. H. (2014) Culture of traditional jobs - including court, military, administrative, technical, commercial and service jobs, Ageh Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
27. Tavernier, Jean-Baptiste (2004) Tavernier's travel book, translated by: Hamid Arbab Shirani, Nilofer Publishing House, first edition, Tehran. [In Persian]
28. Yousefizadeh, M. A. (2001) History of thoughts and opinions of anthropology and anthropology, Yestron Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
29. Young journalists website (<http://www.yj.news>)
30. Zarin Koob, A. H. (2005) Roozaran, Sokhon Publications, 6th edition, Tehran. [In Persian]

فصلنامه جامعه‌شناسی

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Journal Homepage: <https://sanad.iau.ir/journal/jsp>

شاپای الکترونیکی: ۱۲۳۶-۲۹۸۱

مقاله پژوهشی

مطالعه مردم‌شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری

وحید رشیدوش؛ استادیار، گروه مردم‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۹ صص ۹۵-۱۱۲ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳

چکیده

حرفه و شغل، آداب و رسوم، عادات و عقاید، شیوه تفکر و ویژگی‌های ذهنی مرتبط با خود را پدید می‌آورد. مطالعه و تحقیق در این باب، در احوال عامه مردم از دیدگاه جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی کاری سودمند است. این مقاله به پژوهش درباره مشاغل دلاکی و مشاطه‌چی می‌پردازد که در جامعه عصر قاجار از اهمیت بیشتری در زندگی روزمره برخوردار بوده‌اند ولی امروزه به دلیل اختراعات و پیشرفت علوم و افزایش اطلاعات، کارایی ندارند. از نظر روش، این پژوهش در گروه تحقیقات کیفی و به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای اطلاعات جمع‌آوری شده است. همچنین از رویکرد کارکردگرایی مالینوفسکی و کارکردی ساختاری لوئی اشتروس استفاده شده است. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که پیشینه، تاریخ و مناسبات صاحبان حرفه مشاطه و دلاکی با اقبال جامعه از یک طرف و از طرفی دیگر به دلیل ارتباط تنگاتنگ مردم با این شغل‌ها، آداب، رسوم و آیین‌های بسیاری در این فضا برپا می‌شده است که بیانگر بخشی از فرهنگ و گذشته مردم این سرزمین می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: مردم‌شناسی، مشاغل سنتی، جامعه قاجار، دلاکی، مشاطه.

استاد: رشیدوش، وحید. (۱۴۰۲). مطالعه مردم‌شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شیراز، صص ۹۵-۱۱۲.

مقدمه

انسان تاریخ‌ساز همواره به تاریخ و گذشته خود تعلق خاطر دارد، با آن زندگی می‌کند و از آن درس می‌گیرد. انسان با گذشته تاریخی‌اش احساس بودن می‌کند و «بودن» بخش ریشه‌داری از خودآگاهی فردی و اجتماعی یک جامعه در طول تاریخ است (هوش‌ور، ۱۳۹۸: ۱). فرهنگ هر سرزمین، ملت و قومی، سند هویت و به نوعی شناسنامه آن ملت و قوم است که از تعداد بسیاری خرده‌فرهنگ تشکیل شده است. خرده‌فرهنگ‌ها مانند موجود زنده پویایی دارند که برحسب نیاز جامعه به وجود می‌آیند، رشد می‌کنند، به بلوغ می‌رسند، پیر می‌شوند و در نهایت خاصیت و پویایی خود را با توجه به شرایط جامعه از دست می‌دهند و زمانی زوال می‌یابند (روح‌الامینی، ۱۳۸۳: ۴۲). اسباب شناخت افکار، ذوق، هنر، روحیه، حدود فرهنگ و تربیت مردم را فراهم می‌سازد و بسیاری از حقایق و حوادث گذشته و نیز باورهای پیشینیان را روشن می‌کند. شیوه‌های معیشت و تولید اقتصادی و تفاوت موقعیت گروه‌های شغلی و اصناف و طبقات در نظام اجتماعی و اقتصادی تأثیر دارد و تنوع و تفاوت خرده‌فرهنگ‌ها را درون یک فرهنگ واحد حاصل می‌کند. بنابراین، جامعه‌ای که از لحاظ اقتصادی و اجتماعی به طبقات و قشرهای مختلف تقسیم شده است خواه ناخواه از تنوع فرهنگی برخوردار است. هر قشر و طبقه اجتماعی از دیگر قشرها جدا می‌شود و افراد هر طبقه در درون شبکه مناسبات حاکم با متأثر از لایه اجتماعی خود می‌اندیشد و عمل می‌کند. از آنجا که وضعیت مادی و غیرمادی حاکم بر آنها مشابه نیست، سرمشق‌های رفتاری آنان هم نمی‌تواند یکسان و مشابه باشد آنان در عین پیروی از فرهنگ قومی یا ملی ویژگی‌های خاص خود را پیدا می‌کنند، نظام ارزش‌های متفاوتی کسب می‌کنند و از قواعد، رسوم، زبان، هنر و ادبیات، آداب و معاشرت و سرانجام از طرز فکر و عاطفه و احساس خاصی پیروی می‌کنند (قرابی مقدم، ۱۳۹۱: ۵۰-۵۱). به این ترتیب در یک جامعه طبقاتی، با تنوع فرهنگی روبه‌رو می‌شویم که بررسی مشاغل مربوط به این طبقات به‌خصوص با توجه ویژه به جنسیت (زنان) می‌تواند عرصه‌های شناخت عمیق‌تر از آن جامعه را پیش روی پژوهشگران بگشاید. شغل یا پیشه فعالیتی منظم است که در ازای دریافت پول (مزد، دستمزد) انجام می‌شود. توجه به مشاغل به‌مثابه خرده‌فرهنگ‌های سازنده فرهنگ کلی جامعه و برگی از هویت ملی می‌تواند به عنوان مقوله‌ای قابل تعمق در بررسی‌های مردم‌شناختی مطرح شود (بلوکباشی، ۱۳۹۸: ۳۸). برخی از مشاغل با گذشت زمان کارکرد خود را از دست داده‌اند. تعدادی از آنها آنچنان رو به زوال رفته‌اند که حتی در فرهنگ لغات نیز کمتر می‌توان به آنها دسترسی پیدا کرد. با همه‌گیر شدن و رشد جوامع صنعتی، کم‌کم مشاغلی که برای خود از جایگاهی برخوردار بودند به بوته فراموشی سپرده شدند. مشاغلی که روزگاری از نام و آوازه‌ای برخوردار بودند می‌جستند، رو به انزوا رفتند. شغل‌هایی که امروزه اندک اثری از آنها باقی مانده است و یا به‌کلی از بین رفته‌اند. آگاهی از شغل‌هایی که در گذشته وجود داشته و همچنین، ابزارها و وسیله‌هایی که به کار می‌بردند و در عین حال فهم درست واژه‌ها و اصطلاحات قدیمی شغلی که خود بخشی از فرهنگ ما هستند منجر به شناخت سطح مهارت‌های فنی گذشتگان می‌گردد. آن دسته از فعالیت‌ها و کارهای یدی مانند گیوه‌دوزی، آهنگری، حلاجی، دلاکی، پالان‌دوزی، نمدمالی، رزازی، عصاروی و... است که در گذشته نه چندان دور از رونق اقتصادی مناسب برخوردار بوده و عده زیادی از مردم از طریق این امور، کسب درآمد و امرار معاش می‌کردند و امروز یا این مشاغل هنوز کمابیش وجود دارند یا به‌طور کامل منسوخ شده‌اند (صدری افشار، ۱۳۹۴: ۲۵). شغل سنتی دلاکی و مشاطه چی که محوریت اصلی مقاله را تشکیل می‌دهد به کارگر گرمابه که کار اصلی او شست‌وشو و گاه مشت و مال مشتریان است اطلاق می‌گردد. واژه دلاک صفت از دلک به معنای نیک مالیدن است. در زبان فارسی، دلاک را کیسه‌کش، مشت‌مالچی، رنجبر حمام، سرتراش، حلاق، آیینه‌دار و قایم حمام نیز گفته‌اند. دلاک را در عربی مکیس و مکیساتی و کیاس، بلان و بلانه و ماشطه خوانده‌اند. در تعریفی دیگر دلاک، پیشه‌ور پیشه دلاکی را در تداول عام، دلاک یا سلمانی می‌نامند. دلاک واژه‌ای عربی است و دلاکی معادل مصدر دلک یا تدلیک که از ریشه دلک ساخته شده است و بر مالیدن چیزی و خمیر کردن آرد و مشت‌ومال دادن بدن دلالت می‌کند. به شخصی که عمل مالیدن را انجام می‌دهد، دلاک گویند که به‌عنوان پیشه‌ور پیشه دلاکی محسوب می‌شود. به دلاک اوستا می‌گفتند که معمولاً به کیسه‌کش حمام اطلاق می‌شد. لغت‌نامه دهخدا دلاک را معادل تن‌مالنده، مالنده، آنکه در حمام شوخ تن دیگران با کیسه و جز آن پاک کند، و همچنین به معنی مشت‌مالچی و کیسه‌کش و رنجبر حمام آورده است (کریمی، ۱۳۹۷: ۳۴۷). توجه به سیر نزولی حرفه‌ها و مشاغل و ثبت و ضبط و مستندسازی آنها برای درک وضعیت کنونی و علل رکود و نزول آنها ضروری به نظر می‌رسد.

مطالعه مردم‌شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری، هدف اصلی مقاله را تشکیل می‌دهد. از اهداف فرعی می‌توان به ۱. موقعیت و نقش اجتماعی دلاکان و مشاطه کاران عصر قاجار ۲. وظایف دلاکان و مشاطه کاران دوره قاجار اشاره کرد.

سوال اصلی پژوهش: مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار چگونه بوده است؟

از سؤالات فرعی می‌توان به این موارد اشاره کرد. ۱. موقعیت و نقش اجتماعی دلاکان و مشاطه کاران در عصر قاجار چگونه بوده است؟ ۲. وظایف کلی دلاکان و مشاطه در دوره قاجار چه بوده است؟

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

بررسی منابعی که تا حدودی با موضوع پژوهش مرتبط بوده‌اند، بیانگر آن است که تحقیقات بیشتر از نگاه محققان در زمینه‌های شغل‌های سنتی به صورت کلی می‌باشد و کمتر به دوره خاصی از جامعه ایرانی می‌پردازد. همچنین تعریف جامعی در ارتباط با مشاغل سنتی ارائه نشده است. با توجه به بررسی‌های انجام شده در منابع برای مشاغل سنتی می‌توان اشاره کرد که این مشاغل عمدتاً قبل از صنعتی شدن جوامع، تغییر مناسبات تولیدی وابسته به آن وجود داشته‌اند. اغلب آنها متکی بر کار یدی بوده و با ابزارهای ساده‌ای همچون قیچی، چکش و... سروکار داشته‌اند. معمولاً تولیدکننده و یا ارائه‌دهنده خدمت با مشتری یا به عبارتی خدمت‌گیرنده رابطه مستقیمی داشته است و نتیجه این ارتباط چهره به‌چهره ایجاد محبت و نزدیکی میان افراد محله و شهرها می‌شد. جعفر شهری باف (۱۳۶۹) در مجموعه‌ای با عنوان «تاریخ اجتماعی تهران» تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم را با کوچک‌ترین جزئیات به نگارش درآورده است. او با بهره‌گیری از مردم‌شناسی و تاریخ‌نگاری توصیفی به زندگی و کسب و کار قدیم و جدید در تهران پرداخته، وجه مردمی و اجتماعی تهران را در این پژوهش شرح داده است و تلاش دارد گذار از سنت به مدرنیته را در اثر خود تبیین کند. یافته‌های این بررسی نمایی کلی از معیشت و چگونگی مناسبات حاکم بر آنها را ارائه می‌نماید و تلاش دارد توصیفی از جوامع سنتی بدهد. زرتشت هوشور (۱۳۹۸) در دانشنامه مشاغل سنتی ایران با دسته‌بندی مشاغل سنتی به معرفی شغل‌های فراموش شده با توجه به ترتیب الفبایی آنها پردازد و با شناسایی زمان و چرایی فراموش شدن آنها به کاربرد این مشاغل در صورت احیا توجه کرده و رد پای آنها را در موزه‌ها مورد بررسی قرار دهد. در این پژوهش تلفیقی میدانی و کتابخانه‌ای تلاش شده است رابطه این مشاغل به عنوان خرده‌فرهنگ در شکل‌گیری فرهنگ و هویت ملی و تاریخی ایران به عنوان یافته پژوهش مطرح و در جهت ثبت و ضبط این مشاغل همت شود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از این شغل‌ها روبه زوال بوده و جز نامی از آنها باقی نمانده است. غلامعباس توسلی (۱۳۹۳) در کتاب جامعه‌شناسی کار و شغل به موضوع کار و رابطه آن با مقولاتی چون آزادی، نیاز، فن و روش، تکنولوژی، جمعیت، سرمایه، فراغت و... پرداخته، الگوها و نظریاتی را مطرح و در نهایت به وضعیت کارگاه‌های صنعتی و تحولات آن در ایران توجه داشته است. نگار خزان (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «زوال و افول مشاغل سنتی و بومی» ضمن بیان توصیفی از کسب‌وکارهای سنتی، تفسیری آماری از این مشاغل در ایران ارائه داده و وضعیت شغل‌های سنتی و بومی را مورد مطالعه قرار داده است. وی ضمن مقایسه وضعیت اشتغال در بخش‌های مختلف، به علل کاهش اشتغال در آنها پرداخته. وی تلاش نموده رابطه میان نبود تعاونی‌ها و اتحادیه‌های صنفی این نوع مشاغل و عدم وجود پشتیبان‌های مناسب در کاهش رونق آنها را توضیح دهد. یافته‌های تحقیق در این بررسی حاکی از این مسئله هست که موانع بسیاری برای فعالیت در عرصه مشاغل سنتی وجود دارد.

یکی از مهم‌ترین مسائل مورد علاقه کارکردگرایان ساختاری، تحلیل ساختارها و به‌ویژه کارکردها است که یک نظام اجتماعی برای بقای خود به آنها نیاز دارد. هر جامعه‌ای باید به اندازه کافی نقش‌های تفکیک‌شده در اختیار داشته باشد و نیز این را بداند که به چه شیوه‌ای باید این نقش‌ها را به مردمش واگذار کند. در هر جامعه‌ای، فعالیت‌های معینی باید انجام گیرد و نقش‌هایی باید ساخته شود تا این فعالیت‌ها در قالب این نقش‌ها ادامه یابند. مهم‌ترین صورت تفکیک نقش، قشربندی اجتماعی است. کارکردگرایان ساختاری اعتقاد دارند که نظام فرهنگی مشترکی باید در جامعه وجود داشته باشد، آنها همچنین استدلال می‌کنند که جامعه به یک رشته هدف‌های مشترک و روشن نیاز دارد (سعیدی مدنی، ۱۳۹۸: ۳۳۷). در نگاه کارکردگرایانه مالینوفسکی دو مفهوم اساسی مطرح است. نیازها و نهادها. نیازها به باور او پیش از هر چیز به موجودیت بیولوژیک انسان بازمی‌گردند. بنابراین نخستین رده در نیازها، نیازهایی هستند که میان انسان‌ها و سایر جانوران مشترک‌اند (یوسفی زاده، ۱۳۸۲: ۱۶۷). نیازهایی همچون تغذیه، تولیدمثل و غیره و این نیازها، پاسخی سازمان‌یافته از سوی انسان دریافت می‌کنند که در قالب فرهنگ تبلور می‌یابد (فرید، ۱۳۹۷: ۱۱۴). مثلاً پاسخ فرهنگی نیاز تولیدمثل، خویشاوندی و یا پاسخ فرهنگی تندرستی بهداشت است. در نتیجه نیازهای بیولوژیک انسان، به صورت فرهنگی ارضا می‌شوند. اما تأکید مالینوفسکی بر آن است که ارضای این نیازهای رده اول، سبب ایجاد نیازهایی ثانویه می‌شود که آنها را نیازهای اشتقاقی یا الزامات فرهنگی می‌نامد و در واقع نیاز به ایجاد نهادهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هستند و انسان را باز هم وارد سازمان‌یافتگی فرهنگی بیشتری می‌کنند، و سرانجام پس از پاسخ‌یافتن نیازهای رده دوم، گروه‌سومی از نیازها ظاهر می‌شوند که مالینوفسکی آنها را نیازهای انسجام‌دهنده و روحی می‌نامد. پاسخ فرهنگی به این نیازها به صورت مفاهیم نهادین و شناختی انجام می‌گیرد: زبان، اخلاق، دین و ارتباطات (فکوهی، ۱۳۹۸: ۱۶۸). با توجه به این رویکردها هر جامعه‌ای برای بقای خود، به اجتماعی کردن اعضایش نیاز دارد. هریک از مشاغل، جزئی از کل بوده، کارکرد خود را داشته و با کل جامعه نیز در ارتباط هستند. توجه به کارکردهای آشکار و پنهان که به دلیل حضور در اندرونی‌ها و محیط‌های بسته این مشاغل ایجاد می‌شود، در بسیاری از موارد با کمک این مکتب قابل واکاوی

است. لوی استراوس در تحلیل ساختاری خود، که به شدت از زبان شناسی دو سوسور^۱ و یاکوبسن تأثیر پذیرفته است و در کنار نظام خویشاوندی به آن اشاره دارد، عمدتاً بر اسطوره‌شناسی تأکید کرده است. مشاغل با توجه به این مکتب نیز قابل بررسی می‌باشند. توجه به ارتباط کارکردی مشاغل با یکدیگر و رفع نیازهای مختلف که چهارچوب فرهنگی خاصی را پدید می‌آورند (فرهنگ مشاغل) و نهادهای مرتبط با آن نیز گواه دیگری بر استفاده از این رویکرد در پژوهش حاضر می‌باشد. درهم‌تیدگی اجزاء و کل در نظام مشاغل، تأثیرپذیری از محیط کار و تغییرات ناشی از آن، کارکردهایی که برای حفظ بقای مشاغل به طور آشکار و پنهان در آنها مؤثر بوده‌اند، توجه به نظام ارزش فردی و اجتماعی و هدف‌های مشترک جوامع و عنایت به نظام اجتماعی و کنشگران آن همگی با مدد این رویکرد می‌توانند تفسیر و واکاوی شوند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع کیفی بوده و داده‌ها بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی می‌باشد. در این تحقیق هر سند یک واحد مشاهده برای محقق است. مطالعات اسناد موجود مرتبط با موضوع و استفاده از تحقیقات قبلی در قالب کتب، مقالات و پایان نامه‌های مرتبط و همچنین کتابخانه‌ها و سایت‌های آنلاین از جمله مردم شناسی فرهنگ، تاریخ و ... به دست آمده است.

بحث و ارائه یافته‌ها

جامعه عصر قاجاری

آقامحمدخان قاجار تهران را به‌عنوان پایتخت انتخاب کرد و در رمضان ۱۲۱۰، در تهران تاجگذاری کرد و به نام او سکه زدند. این زمان مصادف با آغاز انقلاب صنعتی انگلستان بود. سراسر دوره قاجار با شکوفایی صنعت در غرب و پیامدهای همه‌جانبه آن برای جهان، از جمله ایران مصادف بود (شمیم، ۱۳۷۹: ۴۷). با توجه به وضع بد اقتصادی جامعه ایران در دوره فتحعلی‌شاه طبیعی است که پایتخت آن نیز در این دوره چندان رشد و توسعه‌ای نداشته باشد. تاریخ تهران و وضع سیاسی آن را در چارچوب جهان‌بینی تشیع و فعالیت علمای شیعه دوره قاجار، به سه دوره می‌توان تقسیم کرد: دوره شروع ورود علما در سیاست، دوره کوشش مجدد آن برای آوردن تمدن جدید اروپا به ایران، و دوره مبارزه علمای تجدیدطلب برای تغییر حکومت سلطنتی و برقراری نظام مشروطه و قبول برخی رسوم تمدن غرب. در دوره محمدشاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴) ساختارهای سنتی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تهران توسعه یافت اما بنابر گزارش اُبت سرکنسول انگلیس در تهران، هرچند تهران در آن دوره پایتخت بود، از حیث بازرگانی جزو شهرهای درجه دوم با سوم ایران به شمار می‌رفت (پیرنیا - اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۹۰۳). در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه، براساس نخستین آمارخانه‌ها و سایر بناهای دارالخلافه (شهر تهران) در ۱۲۶۹، تهران دارای ۵ محله (ارگ عورلاجان، بازار، سنگلج و چالمیدان) بود. هر محله دکان‌های ویژه خودش را داشت و بازار مختص تجارت و پیشه‌وری بود. انتخاب شغل در دوره قاجار آزاد بود و فقط به خانواده و یا ملاحظات مالی محدود می‌شد. در واقع خانواده‌های زیادی بر حسب سنت مشاغل خاصی را ادامه می‌دادند (دهقانی، ۱۳۹۲: ۱۰۲). در اوایل دوره قاجار کارکرد اقتصادی شهر، در حال گسترش بود و مقارن با پایان دوره قاجار، نخستین سرشماری علمی تهران انجام گرفت که تا حدودی ساختار سنتی، اجتماعی و اقتصادی تهران آن روز را بیان می‌کند. در نظام کهنسال سلطنتی ایران، جامعه از دو طبقه ترکیب شده بود: ثروتمندان و مالکان بزرگ و مردان میانه‌حال (بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۵۹). برای اولین بار در تاریخ سیاسی ایران، هیئت دولت مرکزی، به ریاست صدراعظم و چهار وزیر (داخله، مالیه، فواید عامه و دول خارجه) اداره عمومی کشور را به عهده گرفتند و نخستین اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه در دستگاه دولت به وجود آمده برخورد فناوری اروپایی با فرهنگ سنتی ایران در دوره ناصری، به پذیرش آرام اندیشه‌ها و مظاهر مادی غرب، خصوصاً در تهران، انجامید و نبرد سنت و تجدد در اواسط حکومت ناصرالدین‌شاه به اوج خود رسید. دوره ناصری عصر گسترش مبادلات بازرگانی، تأسیس کارخانه‌ها، تجارت‌خانه‌ها و بانک‌ها بود. در همین دوران کارخانجاتی مانند ریسمان‌ریسی، تفنگ‌سازی، چلواربافی، چینی‌سازی و ... شروع به کار کرد. در اوایل قرن چهاردهم (اواخر دوره ناصری) بانک انگلیسی (شاهنشاهی) و یک بانک روسی (استقراضی) در تهران با شعب آنها در شهرهای بزرگ، تأسیس شد. در دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه به تأسیس مدارس جدید توجه بیشتری شد چرا که خود شاه هم به این کار تمایل داشت. این امر را می‌توان از وجود علمای بزرگی که در جنبش مشروطیت نقش مهمی ایفا کردند، و نیز از برنامه‌های آموزشی و پرورشی اسلامی مدارس و توسعه بناهای مذهبی دریافت. تغییرات فضای شهری به شیوه دوره ناصری - مظفری با پیروزی مشروطیت به پایان رسید (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۲۰۴)

1. Ferdinand de Saussure (1857-1913)

2. Roman Jakobson (1882-1996)

واژه دلاک

دلاک به کارگر گرمابه یا حمام گفته می‌شود که وظیفه اصلی او شست و شو و گاهی مشمت و مال مشتریان است. به دلاک اوستا (استاد) می‌گفتند که معمولاً به کیسه‌کش حمام اطلاق می‌شد (روح الامینی، ۱۳۸۶: ۳۵). در لغت نامه دهخدا دلاک را «کیسه‌کش»، «مشمت و مالچی»، «رنجبر حمام»، «سر تراش»، «حلاق»، «آیینه‌دار» و «قائم حمام» هم گفته‌اند. واژه دلاک از ریشه دلک به معنای نیک مالیدن است و دلاکی بر مالیدن چیزی و خمیر کردن آرد و مشمت و مال دادن بدن دلالت می‌کند و کسی که عمل مالیدن را انجام می‌دهد صاحب حرفه دلاکی است. در زبان ترکی به صورت عامیانه با واژه «دلی» نامیده می‌شود. در زبان عربی به «مکیس» و «کیاس» «بلان» و «بلانه» و «ماشطه» شهرت دارد. به علاوه با واژه‌هایی مانند «حلاق الصحه» «مدلک» و «طیاب» هم آورده شده است. واژه دلاک در اکثر نقاط ایران متداول است ولی استثناهایی هم در این مورد وجود دارد مانند «هالی دلیجان» به دلاک و کیسه‌کش حمام «گرده کلاش» و لرهای ممسنی به سلمانی که همان دلاک است «خطیر» می‌گویند. برخی از متون گذشته اصطلاحات «حلاق» و «حجام» را نیز به معنی دلاک به کار برده‌اند (کریمی، ۱۳۹۷: ۳۸۴). در میان بختیاری‌ها دلاکی بر عهده نوازندگان محلی بوده است که به زبان محلی شمال نام داشتند (قنبری، ۱۳۹۱: ۷۳).

موقعیت و نقش اجتماعی دلاکان در عصر قاجار

دلاکان به عنوان اقشار فرودست جامعه در این عصر به واسطه حرفه اصلی خود که با ناپاکی‌ها سروکار داشتند، چندان مورد توجه نبوده‌اند و با توجه به حوزه فعالیت و عدم رعایت بهداشت، حامل آسیب‌های زیادی بودند. مانند انتشار بیماری‌های واگیردار، مشکلات استفاده از وسایل آلوده و و نابدی در کار. در نظام تقسیم کار سنتی قاجار دلاک کارگر گرمابه بود که در فضای بسته حمام‌های عمومی به کارهای مختلفی مثل کیسه کشیدن، مشمت و مال دادن، سر و ریش تراشیدن. عمده‌ترین و متداول‌ترین کار دلاک در این دوره کیسه کشیدن مشتری و در مواردی مشمت و مال دادن او بود (شهری، ۱۳۸۳: ۴۹۲). پس از کیسه کشی و ریختن آب گرم بر سر مشتری و شست و شوی او نوبت مشمت و مال و شکستن قولنج می‌رسید. این کار با شیوه‌ای کمابیش مشابه در نقاط مختلف و با مهارت‌های متفاوت انجام می‌شد. تاورنیه در سفرنامه خود می‌نویسد: «دلاکان ایرانی در دوره قاجار در این کار حتی از آرایشگران اروپایی نیز چابک‌تر بوده‌اند. اگر مشتری طالب سر و یا ریش تراشی بود، پس از خیس شدن سر و تن و قبل از کیسه‌کشی و صابون مالی، آماده این کار می‌شد. دلاک مطابق شان و آبرو یا بیگانگی و بی‌اعتباری او لنگ نو یا کهنه‌ای به زیرش گسترانیده و تیغ را که با میخی رود دیوار آویخته بود می‌آورد و به سنگ تیغ می‌کشید و تیز می‌کرد و دست به کار می‌شد. سر و ریش تراشیدن در حمام رونق بسیار داشت چرا که مشتری می‌توانست خود را از خون و جراحت‌هایی که به دلیل تراشیدن آشکار شده بود پاکیزه کند. به علاوه حنا بستن و خضاب کردن مشتری نیز از کارهای دیگر دلاک بود. اما به طور کلی دلاکان ریش مشتری را خضاب می‌کردند و سر و دست و پای او را حنا می‌گذاشتند. خضاب در واقع نوعی رنگ کردن با حناس (تارونیه، ۱۳۸۳: ۲۱۴). مهارت دیگری که بعضی از دلاک‌ها در دوره قاجار داشتند و در حمام‌ها از آن استفاده می‌کردند حجامت و فسادی بود. تبحر دلاکان از سلمانی‌ها در این زمینه کمتر بوده است ولی به طور کلی دلاکی که به کار فصد می‌پرداخت در حرفه خود مهارت داشت. او می‌بایست اطلاعاتی در مورد رگ‌ها و شریان‌ها و اعصاب محیطی بدن داشته باشد. در کتاب خاطرات مومن‌الدوله آمده است: برای حجامت از شاخ حیوانات استفاده می‌کردند و وسط آن را خالی کرده و از طرف دهانه گشاد آن را روی پشت فرد قرار داده و از سمت تنگ‌تر تندتند می‌مکیدند. وقتی که گوشت در زیر شاخ باد می‌کرد، به سرعت شاخ را برمی‌داشتند و تیغ می‌زدند. بعد از اینکه کمی خون می‌آمد پنبه‌ای را آتش زده روی زخم می‌گذاشتند.

وظیفه دیگر دلاک‌ها که در انتهای کار در حمام‌ها مطرح می‌شود تقریباً در تمام حمام‌های عمومی تهران و شهرستان‌ها در دوره قاجار به عهده دلاک‌ها بود دستور آوردن لنگ و حوله خشک برای مشتری‌هایی بود که تصمیم داشتند بعد از اتمام کار از گرمخانه خارج شوند. در این حالت مشتری با صدای آرامی می‌گفت «خشک» و دلاک با شنیدن این صدا اگر صاحب صدا را می‌شناخت و متوجه می‌شد از افراد محترم و انعام بده است، با صدای بلند پاسخ می‌داد «یا الله خشک، یا الله خشک» طوری که به گوش کارگر حمام، لنگی یا خشکی برسد و کارگر هم متوجه می‌شد چه نوع خشکی را باید برد. در این حالت یک لنگ تمیز برای کمر به پایین، حوله‌ای برای روی دوش‌ها و حوله کوچک تری برای پیچیدن به دور سر می‌آورد و مشتری را بسیار تحویل می‌گرفت. اما اگر مشتری ناشناس بود فقط دو لنگ، یکی برای کمر و یکی هم بریا دوش می‌آورد. «چنانچه در حمام بیش از یک دلاک بود، هر یک از آن‌ها مشتری خاص خود را داشتند، به این معنی که هر مشتری که دفعات پیشین نزد هر دلاکی رفته بود، در دفعات بعد نیز پیش همو می‌رفت (ایازی، ۱۳۷۱: ۴۰۵-۴۰۴).

در دوره قاجار به طور کلی دلاک‌هایی که خارج از محیط حمام کار می‌کردند به دو دسته تقسیم می‌شدند: گروهی که دکان داشتند و دسته‌ای که دوره گرد بودند. بسیاری از جهان گردان مانند آلتاریوس از دکان‌های این صنف صحبت کرده‌اند. همچنین هنرنوی رنه آلمانی، دکان‌های آنان

را تمیز و مرتب توصیف کرده و تأکید کرده که آنها برای جلوگیری از آلودگی لباس مشتریان پارچه‌هایی آماده دارند که به گردن مشتری می‌بندند و بعد به اصلاح مشتری می‌پردازند. اما سلمانی‌های دوره گرد کسانی بودند که مغازه و جای ثابتی نداشتند و با کیف مجهز به وسایل دوره می‌افتادند. البته این گروه هم در تهران دو دسته بودند، گروهی که در جای معین (پاتوق) مانند کنار دیوار یا پشت مسجد یا تکیه، کاروان سرا، قهوه خانه و محل‌های عمومی پر جمعیت‌تر کاسبی می‌کردند. آنها یک صندلی چهارپایه چوبی، یک آینه رنگ و رو رفته و یک سنگ کوچک داشتند که همگی در کیف ابزار آنها جامی شد. با آب قمقمه‌ای که به کمر داشتند موی سر و صورت مشتری را خیس کرده و بی‌آنکه فرچه و صابون به کار ببرند، سر و صورت مشتری را می‌تراشیدند. بعضی از آنها یک سماور داشتند که با آن چای دارچین تهیه کرده و به مشتری‌ها می‌دادند. اما در تهران قدیم دلاکان دوره گرد بساط چای نداشتند اما افرادی در کنار آنها چای دارچین می‌فروختند و به چای دارچینی شهرت داشتند. «دلاکان برای هر مشتری که اصلاحش تمام می‌شد یک چای دارچین سفارش می‌دادند. این کار سلمانی‌ها طعنه‌ای شده بود که هر گاه کسی سر و رویش را خوب اصلاح نکرده بود، به وی می‌گفتند: اصلاح با چای دارچین بهتر از این نمی‌شود (شهری، ۱۳۷۸: ۱۴۴-۱۴۲).

دامنه مهارت و حوزه کار دلاک گاه آنقدر وسیع می‌شد که کارهای ساده پزشکی مانند کشیدن دندان و شکسته بندی را نیز در بر می‌گرفت. در برخی از روستاها هنگام شیوع بیماری در دروه قاجار دلاک با ترکیب ترشحات زخم آبله و شیر نوعی واکسن آبله تهیه و کودکان روستا را بر ضد این بیماری مایه کوبی می‌کرد. بعضی از دلاک‌ها به کار خالکوبی نیز می‌پرداختند. در دوره قاجار دلاکان زن هم به دو گروه عمده تقسیم می‌شدند. گروهی به خانه‌های مردم می‌رفتند و فقط به اصلاح سر و صورت می‌پرداختند و گروه دیگر در حمام‌ها بودند (کتیرایی، ۱۳۷۸: ۱۲۷-۱۲۸). «هر مشتری به نسبت جایگاه اجتماعی‌اش در صحن و رخت کن حمام جای مشخصی داشت و اگر قبل از او کس دیگری جایش را اشغال کرده بود، به محض ورود مشتری، دلاک فرد قبلی را جا به جا می‌کرد و وسایل حمام مشتری تازه را در جای مشخص خودش می‌گذاشت. دلاک‌های زن وظیفه داشتند قبل از وارد شدن مشتری، جای او را تمیز کرده بشویند و مقداری کتیرا در ظرف کوچکی بریزند و آن را با تخم مرغ مخلوط کنند، وسایل حمام را آماده کنند و «قدح» یا «دولچه» را از آب ولرم پر کنند (موید محسنی، ۱۳۸۶: ۲۵).

ساعت کار و دستمزد

در دوره قاجار به لحاظ مالی دلاکی در اغلب سرزمین‌های اسلامی در زمره ارزان‌ترین خدمات محسوب شده و مزد دلاکان بسیار اندک بوده است. نوع فعالیت این گروه در هر منطقه متفاوت بود. در برخی از مناطق آنها به جز دلاکی و سلمانی، در مراسم عروسی و ختنه‌سوران هم حضور داشتند. نحوه پرداخت حقوق آنها نیز بر اساس عرف بود. «در برخی مناطق مزد آنها پولی نبود و سر سال کشاورزان سهمی از محصول را به آنها می‌دادند. در عروسی‌ها نیز شاباشی می‌گرفتند و در برخی مناطق هدایایی از صاحبخانه دریافت می‌کردند» (روح الامینی، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۳۹). در واقع دستمزد حمامی‌ها و دلاک‌ها به صورت سالانه داده می‌شد، یا به صورت پرداخت وجه نقد و یا به صورت غیر نقدی، مثلاً در منطقه لرستان عصر قاجار هر کس در طول سال به حمام می‌رفت، نام و مشخصات او را در دفتری می‌نوشتند و در سر خرمن در قبال هر یک نفر ۲ تا ۳ من گندم و یا ۵ من جو بابت مزد به حمامی پرداخت می‌کردند به نظر می‌رسد، (ضرب المثل وعده سر خرمن به دلیل همین نوع از پرداخت مرزدها باب شده است). در برخی مناطق بخصوص شهرها، مزدی که بابت کار دلاکی داده می‌شد بسته به توانایی مالی مشتری بود. اگر مشتری پول دار بود و به قول معروف دستش به دهانش می‌رسید، دلاک هم سنگ تمام می‌گذاشت و در ازای آن پول خوبی دریافت می‌کرد. اما به طور کلی دلاک‌ها پیشه‌ورانی از گروه فرودستان بودند که در برابر مزدی اندک کار خود را انجام می‌دادند. البته دلاک‌ها دارای درآمدهای فرعی از قبیل انعام بودند که در مناسبت‌هایی نظیر عید قربان، تولد حضرت مهدی و عید مبعث و... از آن برخوردار می‌شدند. معمولاً مزد دلاکان دوره‌گرد نسبت به دلاکانی که دکان داشتند (منظور دلاکانی است که کار سلمانی می‌کردند و کار آنان عمدتاً خارج از حمام بود) بسیار کمتر و حدود یک سوم و یا یک پنجم دستمزد دکانداران بود» (شهری، ۱۳۷۸: ۱۳۹).

باورها

در ارتباط با شغل دلاکی باورهایی در میان صنوف دیگر نیز وجود داشته است که مختصراً به آنها اشاره می‌شود. برخی از اهل فتوت معتقد بودند که سنت دلاکی و سر تراشیدن از حضرت جبرئیل باقی مانده است. تعدادی دلاکان را تابع مرشدان و پیشوایان و جزء جوانمردان می‌دانستند که باید اصول و حکمت مالندگی و دلاکی را از پیروان خود آموخته باشند. حتی یکی از فتوت نامه‌ها، مورد مربوط به «شد» (گره زدن کمر بند) یا میان بند را به انواعی تقسیم کرده و یکی از شدها را «شد خفیه» نامیده و آن را متعلق به دلاکان دانسته. زیرا دلاکان خادم انسان اند، و چون بیشتر اسرار آدمیان در حمام ظاهر می‌شود و به نظر همین دلاکان می‌رسد، آنها را اهل سر می‌دانند (کریمی، ۱۳۹۷: ۳۴۸). به همین دلیل اعتقادات و باورهایی بین دلاکان رواج داشت از جمله اینکه معتقد بودند کیسه‌ای که با کمک آن چرک از تن افراد می‌زدیند به

پوست قربانی حضرت ابراهیم منتصب است که با اشاره جبرئیل به سلمان فارسی رسیده است. به روایتی دیگر کیسه حمام را رسول اکرم پس از آنکه سلمان با آن گرد و غبار از تن سترد به او داد. یا کیسه‌ای که جبرئیل به یونس داد تا گنداب شکم ماهی را از بدن خود بزدايد.

شغل سنتی مشاطه‌گری در عصر قاجار

مشاطه یعنی بزرگ کننده و آرایش دهنده عروس، زن شانه کش که در عرف به زنی که عروس را می‌آراید اتلاق می‌شد. مصطلح‌ترین مفهوم مشاطه همان زن آرایشگر است که در مناسبت‌های مختلف بخصوص اعیاد و عروسی‌ها به بزرگ آرایش خانم‌ها می‌پرداخت. شانه‌کننده، آرایشگر. در فرهنگ‌های فارسی لغت آرایش و آراستن در مفهوم‌های مختلفی به کار رفته است. زیب و زینت کردن، زیور به خود گرفتن، خویش را ساختن، طرازیدن، جمال گرفتن، آذین کردن، خود را خوش نما ساختن. بعضی هم لغت آرایش را در معنای آراستگی و پیرایش است. آرایش را به هفت کردن یا هفت در هفت کردن (هفت قلم آرایش کردن) معنا کرده‌اند. هفت قلم منظور آرایش سنتی زنان است که شامل حنا، وسمه، سرخی (سرخاب)، سفیدی (سفیداب)، سرمه و زرک می‌شود. هفتمین قلم آرایش را هم غالیه (بوی خوش) یا نهادن خال برچهره عنوان کرده‌اند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۴: ۱۹۶).

پیشینه مختصر با تکیه بر دوره مورد نظر

گسترده‌ی مفهوم آرایش خود بیانگر کارهای متفاوتی است که مشاطه‌ها به عنوان مجریان آراستگی برعهده داشته‌اند. با توجه به این که زیبایی مسئله‌ای اعتباری است، آراستگی و کیفیت زیبایی هر عصر و دوره‌ای ممکن است مورد پسند دوره‌های پسین و پیشین نباشد. شناخت عوامل زیبایی و چگونگی آرایش و آراستن هر جامعه‌ای، به عقاید و آرمان‌های قومی و مذهبی و نظام‌های عقیدتی، باورها و منزلت اجتماعی سبقات و گروه‌های مختلف آن جامعه بستگی دارد. همچنین محیط اجتماعی بستر مناسبی برای تحولات زیبایی است. به همین علت بسیاری اعتقاد دارند زیبایی و معیارهای آن امری اجتماعی است و نه طبیعی. به همین واسطه توجه به مشاطه و مشاطه‌گری به عنوان یک شغل که با چنین پدیده اجتماعی مرتبط است، حائز اهمیت می‌باشد. تغییرات اجتماعی در جوامع مختلف، تفاوت‌هایی را در عملکرد، وسایل و مداخلات مشاطه‌ها را نیز به همراه داشته است. پس از اسلام به دلیل دستورات دینی، آرایش و استفاده از وسایل آرایشی به دو محیط خانه و بیرون از خانه تفکیک شد. به همین علت مشاطه‌گری به عنوان شغلی زنانه و خاص اندرونی‌ها مطرح شد. شاید به همین دلیل جمع آوری اطلاعات و چگونگی ارتباطات اهالی این شغل اندکی مشکل و خارج از دسترس و به قول معروف دارای اطلاعات مبهم است. آراستگی و زیور آرابی، در میان زنان طبقات مختلف جامعه دوران قاجار مرسوم بوده است و زنان با توجه به بضاعت مالی به آن می‌پرداختند. اما زنان دوران قاجار در زیور آرابی و آرایش افراط می‌کردند. تاج السلطنه در خاطرات خود در شب عروسی می‌گوید: بعد از این که از زیر دست مشاطه بیرون آمدم، «تقریباً مضحک و خنده‌دار شده بودم. وقتی که آینه را به من دادند که خود را ببینم از خودم وحشت کردم. چهره‌ای به این طبیعی {و} مطلوبی را با اقلام سرخاب و سفیداب‌های زیاد نقاشی کرده و به کلی از شباهت فارغ نموده بودند. مثلاً ابروی مرا نصف کرده و تمام را با یک زحمتی با مقاش^۱ کنده بودند و یک خط صاف قوسی شکل به صورت من مالیده بودند که تمام سایه روشن‌های طبیعی را محو نموده بودند. با این صورت مضحک، هزار منقل آتش در جلو که به انواع عطریات و اسپندها برای چشم نظر دود فراوانی راه انداخته بودند و مخصوصاً باید دو نفر بازوی مرا گرفته، من هم چشم‌ها را روی هم گذاشته و خود را کور مصنوعی درست کرده بروم. مرسوم بود اگر چشم باز می‌کردم بی‌حیا بودم.» (اتحادیه-سعدوندیان، ۱۳۶۳: ۲۹).

کارلا سرنا، نویسنده و جهانگرد ایتالیایی سده ۱۹ میلادی در گزارش از سفر خود در دوره ناصرالدین شاه می‌گوید: زنان به تقلید از درباریان شیوه آرایش غلیظ چهره را انجام می‌دادند. به عقیده سرنا این کار باعث می‌شد سن زنان بیشتر نشان داده شود و بیش از آن که آنان را زیبا جلوه دهد باعث زشتی آنان شود.

یکی از دلایل این آرایش اغراق‌آمیز رنگ‌پریدگی زنان بوده است. زنان عصر قاجار رنگ‌های پریده‌ای داشته‌اند که بیشتر ساعت‌های روز را در اندرون خانه‌ها می‌ماندند و کمابیش خانه نشین بودند. نباید فراموش کرد که یکی از نشانه‌های پاکی دختران در گذشته آن بود که رنگ آفتاب مهتاب را ندیده باشند. به‌ناچار مشاطه‌ها برای مقابله با این‌رنگ پریدگی‌ها ترفندهایی داشتند که با خود اعمال می‌کردند و یا آن را توصیه می‌نمودند. یکی از این روش‌ها استفاده از دارویی بود که به آن هفت گیاه می‌گفتند و از آمیختن گیاهان دارویی و خوش عطر تهیه می‌شد. آنها بعد از شستن صورت، آن را با دستمال نرمی خشک کرده .

^۱. آرایش با استفاده از هفت قلم وسایل آرایشی

^۲. همان مناقش به معنای موی چینه که بدان موی را از بدن برکنند، موچین.

زیبایی زنان در دوران قاجار چند نشانه داشت: چاقی، چهره گرد، ابروهای پیوسته و پر پشت، لب‌های کوچک، کرک پشت لب، خال، دستان حنا بسته، گیسوان افشان که تا حد امکان با کمک مشاطه فراهم می‌شد. در همان زمان در زبان مردم اصطلاحی مرسوم بود که هنوز هم نشانه خود آرایشی بیش از اندازه است

آن اصطلاح «هفت قلم آرایش کردن» بود. در دوره قاجار گمان بر این بود که زیبایی به دست نمی‌آید مگر آن که هفت کار را انجام بدهند. سرمه کشیدن، سرخاب زدن، سفیداب‌مالیدن، حنا بستن، وسمه به کار بردن، خال‌داشتن و پولک‌آویختن. برخی هم به جای پولک، عطر زدن را یکی از آن هفت قلم آرایش می‌دانستند. به علاوه هنگامی که به تصاویر زنان قاجاری نگاه می‌کنیم هیچ چیز به اندازه خط پشت لب آنان شگفت و حتی زشت نیست. نا گفته نماند تا پیش از نهضت مشروطیت در ایران پوشش و چهره‌ها، حالتی سنتی و اصیل داشت. اما پس از نهضت به دلیل رفت و آمدهای فراوان ایرانیان به فرنگستان و واردات فرهنگ مغرب زمین به وطن، تحولاتی در نحوه پوشش و آراستگی صورت اشخاص اعم از زن و مرد رخ داد. مثلاً مواد آرایش زنان که تا پیش از این از ترکیبات طبیعی و بومی و حتی گاه به دست خود مشاطه‌ها درست می‌شد از مواد شیمیایی و ترکیبی تهیه شد که در خارج ساخته و به ایران وارد می‌شد.

وظایف عمومی مشاطه‌ها و ابزار کار آنان (آرایش)

نخستین تدارک شب عید و شب‌های چهارشنبه سوری و اول ماه‌های قمری به غیر از ماه‌های محرم و صفر خانم‌های عصر قاجار، بند اندازی بود. آنها اعتقاد داشتند وجود مو در صورت خانم‌ها نحسی می‌آورد به علاوه باور داشتند که بندانداز باید دستش خوب باشد. در تهران آن روزگار چند نفری بودند که به این امر شهرت داشتند. سر دست آن‌ها ملا باجی و کل فاطمه بودند. آنها علاوه بر خوش دستی بسیار در این کار مهارت داشتند. این دو به حرم سرا و اندرونی ناصرالدین شاه راه داشتند و به همین دلیل دسترسی دیگر زنان به آنان دشوار بود. با این همه به دلیل باورهایی که در میان زنان تهرانی درباره خوش یمنی دست آنها رواج داشت اغلب زنان سعی می‌کردند حداقل برای نخستین بار صورت خود را به دست آنها بسپارند. هر یک از بند اندازان مشهور روشی مخصوص برای زدودن مو از صورت مشتریان داشتند. مثلاً ملا باجی موهای صورت را با بند می‌کند. او ابتدا گرد سفیدی را الک می‌کند و روی پوست چهره می‌زد این گرد از سفید آب یا آرد برنج بود. سپس به قدر نیم زرع ریسمان (بند) سفید بسیار محکم را سرو ته گره می‌زد و آن را مانند کمند به دست می‌گرفت و کوتاه و بلند می‌کرد و با سرعت عجیبی تمام موهای ریز صورت را از بیخ و بن می‌کند. برای آن که کار بند انداز ی تندتر انجام بگیرد، یک سر نخ را به دندان و سر دیگر را به دست می‌گرفت. اما کل فاطمه با ریسمان بند نمی‌انداخت بلکه مقداری «سقر» را روی آتش گرم و آب می‌کرد و با اضافه کردن کمی گلاب به آن و با اندکی خنک شدن آن، لایه‌ای موم مانند بر صورت زنان می‌گذاشت و بعد از گذراندن زمانی معین آن لایه را از صورت می‌کند تا هر چه موی ریز روی صورت خانم‌ها بود کنده می‌شد. این کار دردناک بود ولی خانم‌ها آن را تحمل می‌کردند. آن وقت‌ها که کالسکه و درشکه خیلی معمول نبود ملا باجی بند انداز سوار بر الاغ از این خانه به آن خانه می‌رفت و خانم‌ها را بند می‌انداخت. حق الزحمه ملا باجی هم دو قران بود. اما یک سکه نقره نیم قرانی هم به جلودار ملا باجی انعام می‌دادند. افراد کم در آمدتر هم خود به خانه ملا باجی می‌رفتند. لازم به ذکر است که دختران تا موقع عروسی به هیچ ترتیبی نباید بزک می‌کردند و به اصطلاح باید در کرک می‌ماندند و مشاطه باید درست قبل از عروسی آنها را از کرک در می‌آورد. این مسئله هم شهرت داشت که هر عروسی را ملا باجی، مشاطه مشهور دربار ناصرالدین شاه، بزک کند نه شوهرش می‌میرد و نه طلاق می‌گیرد (کتیرایی، ۱۳۷۸؛ ۱۳۶-۱۳۷). معمولاً بند انداز اولین مو را با نقل یا جبه‌ای قند از بین دو ابروی عروس برمی‌داشت و موی او را با فر قشویی فر می‌کرد. البته ناگفته نماند با وجودی که از معیارهای زیبایی در آن دوره داشتن صورتی بی‌مو بود اما برخورداری از اندکی مو بر پشت لب زیبایی محسوب می‌شد. به همین دلیل گاه مشاطه با زغال یا سرمه خطی همچون مو بر پشت لب می‌کشید. این کار به این نیت نیز انجام می‌شد که نشان دهد دختر جوان به اصطلاح «بچه سال» است. هر چند به نظر می‌رسد این رسم در دوره کوتاهی از عصر قاجار، و در میان برخی از زنان رواج داشته و بعدها از میان رفته است (سود آور و همکار، ۱۳۸۱؛ ۸۵) بعد از بند انداختن نوبت به آرایش می‌رسید.

هفت قلم آرایش

هفت قلم مواد آرایشی مشاطه وزنان آن دوران عبارت بود از حنا، وسمه، سرمه، سرخاب، سفیداب، زرک، غالبه. در اینجا از خال ذکر نیامده است چون مواد آرایشی مورد نظر است. لازم است یاد آوری شود خال نیز یکی از هفت قلم آرایش است که برای گذاشتن آن از وسمه استفاده می‌شد.

^۱ سقر که ماده‌ای چسبناک است در واقع صمغ یا شیره درخت بنه یا پسته وحشی است.

حنا بستن و آرایش مو: ماجرا از حنا بستن و آرایش موها و به قول زنان آن روزگار از گیسوان شروع می‌شد. در کار حنا بستن، معمولاً در خانه های قدیمی و اندرونی‌ها یک جام برنجی بود که در آن حنا خیس می‌کردند. کنار بعضی از جام‌ها سوراخی داشت که سیمی از آن می‌گذشت و داخل آن چهل تکه کوچک برنجی بود. روی هر تکه یک بسم الله کنده بودند که به نام جام چهل کلید شهرت داشت. مشاطه حنا را با گلاب یا آب چاه، رو به قبله خیس می‌کرد و پس از مدتی آن را روی سر می‌گذاشت. گاهی نیز روی آن چند برگ توت یا مو قرار می‌داد. معمولاً این کار شب قبل انجام می‌شد و صبح اول وقت برای شستن آن به حمام می‌رفتند و یا اگر امکانی بود این کار در اندرونی انجام می‌شد. سپس با روغن خوراکی سر را چرب می‌کرد تا شب بعد موها را با رنگ‌های طبیعی رنگ کند تا قرمز نشود. اغلب زنان و به تبع آنان مشاطه‌ها غرمول های رنگی سری داشتند که آنها را به آسانی منتقل نمی‌کردند. حنا بستن مخصوص مونبود. حنا بستن بر انگشتان و بستن آنها با انگشت پیچ و انتظار برای رنگ گرفتن آن، سپس شستن و با روغن دنبه چرب کردن از آرایش‌های مرسوم دیگر مشاطه بود آنها با حوصله ناخن‌های دست و پا و حتی کف پا را حنا می‌گذاشتند.

بد نیست به این نکته هم اشاره کنیم که به دلیل رواج کچلی، گاه مشاطه‌ها لازم بود از کلاه گیس استفاده کنند. در آن زمان در یکی از چارسوهای بازار تهران کاروانسراهایی بود که در آنجامی‌شد «گیس‌های عاریتی» یا همان کلاه گیس‌ها را خریداری می‌کرد. زنانی که موهای کم پشت داشتند، از آن کلاه گیس‌ها استفاده می‌کردند. اما در دسر زمانی آغاز می‌شد که به گرمابه می‌رفتند. موهای نازک سبب شرمساری آنها می‌شد و نگاه عیب جو و پر از تمسخر زنان دیگر را به سویشان می‌کشید. به همین دلیل آنها صبح خیلی زود و در زمان خلوتی به حمام می‌رفتند.

ابرو برداشتن و وسمه کشی: پیش از وسمه باید زیر ابرو برداشته می‌شد. برای این کار مشاطه با زیر دستی به کمک چاقو یا قلم تراش نوک تیزی موهای زیادی ابرو را بر می‌داشت. سپس آرایش ابرو با کمک وسمه شروع می‌شد. قلم دیگر از هفت قلم آرایش زنان دوره قاجار وسمه (نیلا یا حنای مجنون) کشیدن بود. این سینا آن را بانام برگ نیل و برخی به نام حنای سیاه معرفی کرده‌اند. وسمه از گیاهی به همین نام به دست می‌آمد. برای تهیه آن گیاهی شبیه مورد را درون ظرفی به نام «وسمه جوش» می‌پختند. وسمه جوش ظرف مسی درازی به شکل ملاقه بود و یک آبکش مسی هم درون آن بود.

برگ وسمه را درون ظرف ملاقه می‌ریختند و روی آتش منقل نگاه می‌داشتند و تا جوش بیاید و قوام پیدا کند. سپس آن را با آبکشی صاف می‌کردند و درون یک کاسه کوچک مسی می‌ریختند آنگاه مشاطه با قاشقی لعابی یا با میل عاجی که سر آن پنبه پیچیده بودند، درون وسمه می‌زد و به ابرو می‌کشید. در زمان مونس‌الدوله ابروهای لنگه به لنگه با خالی در وسط خریدار داشت ولی قبل از آن با کمک وسمه ابروها را پیوسته می‌کردند. وسمه یک ساعت باید می‌ماند تا رنگ می‌گرفت. و بعد از آن ابروها شسته می‌شد. بعد از وسمه نوبت روناس می‌رسید که جوشیدن نمی‌خواست مشاطه آن را در آب سرد خیس کرده و با میل روی ابرو می‌کشید. روناس بعد از یک ربع رنگ می‌داد و ابرو را به اصطلاح مشاطه «پر طاووسی» می‌کرد. بعضی‌ها به این رنگ اکتفا می‌کردند اما برخی دوباره وسمه می‌گذاشتند تا «پر کلاغی» شود. خلاصه این که از وسمه برای پیوسته کردن، مرتب و پر پشت نشان دادن ابرو، همچنین به عنوان خط چشم استفاده می‌کردند.

مشاطه‌ها برای آرایش چشم زنان از سرمه بهره می‌بردند. سرمه یا کحل، پودر نرمی بود که از سنگ سرمه تهیه می‌شد. (گاه سوزانده هسته میوه‌ها مانند خرما، یا مغزها مانند فندق و یا سولفور آهن یا نقره هم به آن اضافه می‌شد) در برخی لغت نامه‌ها آن را حاصل سمباده‌زدن سنگ توتیا توصیف کرده‌اند. مشاطه‌ها در تهران قدیم سرمه را داخل کاغذی ریخته و چند پول شاهی سفید در آن می‌گذاشتند و کاغذ را تا زده و جلو در زیر فرش قرار می‌دادند تا پا بخورد و به اصطلاح سرمه «کشته شود» که وقتی به چشم می‌کشند ندود یعنی آب نیندازد. آنان میل سرمه دان را ابتدا در گلاب می‌کردند سپس در سرمه فرو می‌بردند تا گرد را به خود بگیرد و بعد به چشم می‌کشیدند. این کار را نه تنها سبب زیبایی می‌دانستند بلکه گمانشان این بود که سرمه برای درمان آب مروارید و دوری از چشم زخم هم مؤثر است. معمولاً زن‌ها سرمه دان مخصوص خود را داشتند که مشاطه از آن استفاده می‌کرد.

سفیداب: قلم چهارم آرایش سفیداب بود. این پودر از مغز حرام گوسفند و آهک تهیه می‌شد. جعبه سفیداب اغلب قوزی کوچک نقره یا خاتم کاری بود که چفت داشت. چون معروف بود بعضی‌ها دشمن دارند و سفیداب قلح را داخل سفیداب اصل می‌ریزند و صورت خانم‌ها را با حیلۀ بد رنگ می‌کنند. از سفیداب برای آرایش و سفید کردن پوست صورت و بدن به جای پودرهای کنونی به کار برده می‌شد. برای استفاده از آن مشاطه دستمال نازک سفیدی را آغشته به کمی روغن بادام کرده و آن را داخل جعبه سفیداب می‌کرد و به صورت یا بدن می‌مالید. سفیداب را سبب روشنی پوست می‌دانستند.

سرخاب: قلم بعدی سرخاب، غاره قزح یا گلگونه، پودری بود که از گیاهی وحشی به همین نام بدست می‌آمد و برای سرخ کردن لب و گونه به کار می‌رفت. در بعضی مناطق هم سرخاب را از مخلوط خاک سرخ و نوعی روغن معطر یا چربی حیوانات از روناس تهیه می‌کردند. به گفته مونس‌الدوله آن روزها که خبری از پودر و ماتیک (برای سرخ و سفید کردن صورت) نبود استفاده از سرخاب و سفیداب پنبه‌ای رواج داشت.

خال: زنان قاجار به داشتن خال بر روی گونه و چانه و حتی لب می‌نازیدند. مونس‌الدوله در کتاب خاطرات خود می‌نویسد، زن‌های خالکوب چند سوزن نوک تیز را با یک نخ محکم به هم می‌بستند و کار خالکوبی را انجام می‌دادند. این کار یا به وسیله دلاک‌های زن و یا مشاطه‌ها انجام می‌شد. خال‌های موقت بالا و پایین ابرو، میان دو ابرو و یا روی چانه گذاشته می‌شد. گاهی نیز از خال برای پوشاندن سالک که در آن دوره بسیار زیاد بود استفاده می‌شد. بنابراین با توجه به جنبه آرایشی خال، مشاطه غیر از استفاده از سرخاب و سفیداب خال گذاری هم می‌کرد. خال صورت معمولاً به اندازه یک نقطه روی گونه او یا اطراف لب گذاشته می‌شد. خالکوبی‌های ماندگار توسط دلاک و مشاطه انجام می‌شد. این کار را با سوزن و سرمه انجام می‌دادند که اغلب با خونریزی همراه بود. ولی بعد از پایان آن خال‌هایی به رنگ آبی باقی می‌ماند. خط‌های موقت را با «خطاط» می‌کشیدند. خطاط تکه چوب باریکی بود که بر سر آن مقداری سرمه کوبیده گذاشته و هر جای صورت که لازم بود از آن استفاده می‌کردند. گاهی به جای خطاط یک گل و یا پرندۀ ای کوچک از زورق بریده و با لعاب به دانه یا «اسفرزه» آروی صورت قرار می‌گرفت. این کار مخصوص کسانی بود که سالک داشتند و برای پوشانیدن آن مشاطه از این ترفند استفاده می‌کرد. به طور کلی در منابع مختلف بر چند گانگی این نوع آرایش تأکید شده است. در روزگاران کهن از آرایش‌های هفت گانه (حنا، وسمه، سرخاب، سفیداب، سرمه، زورق، غالیه (خال گذاشتن به جای یکی از آنها به شمار آمده است که مشاطه (آرایشگر) گاه خود شخص با ابزارهای خاص و مواد رنگی ویژه (مثلاً نیل) ایجاد می‌کرده اند. بنابر این خال جزئی از آرایش یا بزک «هر هفت کردن» و یا «هفت نه کردن» بوده که میان ایرانیان رواج داشته است (برجسته، ۱۳۹۳؛ ۱۴۵).

غالیه: وسیله آرایشی دیگر مشاطه‌ها غالیه بوده است. غالیه از مخلوط مواد معطری مانند صندل، مشک و عنبر تهیه و برای خوشبو شدن به کار می‌رفت. غالیه به علت زنگ سیاه به عنوان رنگ مو هم کاربرد داشته است. غالیه را برای دفع کک و مک و جوش‌های صورت نیز به کار می‌بردند.

شکل ۱- وسایل آرایشی زنان در دوره قاجار
برگرفته از سایت خبرنگاران جوان (<http://www.yj.news>)

وظایف خاص در مراسم ویژه

عروس از دیدگاه جوامع مختلف، مظهر زیبایی است. چرا که افراد جامعه بر طبق بالاترین معیارهای زیبایی شناختی خود، عروس را می‌آریند. آرایش عروس و دیگر افرادی که در جشن عروسی شرکت داشتند بخصوص آرایش درباریان قاجاری، در کنار بزک آنان در مناسبت‌هایی چون جشن‌ها و اعیاد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. این آرایش بخصوص از آن جهت که مطابق آداب و رسوم آن زمان بزک دختران به خانه بخت نرفته به هیچ عنوان مرسوم نبود مورد توجه قرار می‌گرفت. عروس‌ها معمولاً پیش از عروسی با مشاطه و دلاک با کمک یکدیگر و با حضور مدعوین، مراسم مربوط به خنابندان عروس را انجام می‌دادند. این رسم گاه در اندرونی‌ها انجام می‌شد. تزئین انگشتان، کف دست‌ها و پاهای

^۱ چون از سرخاب و سفیداب برای آرایش پوست صورت استفاده می‌کردند بیشتر مواقع این دو را با هم و تحت عنوان سرخاب و سفیداب به کار می‌بردند.

^۲ اسفرزه نوعی گیاه علفی و یک ساله، بدون ساقه و یا دارای ساقه‌های کوتاه و برگ‌های باریک است.

عروس با حنا در حنابندان انجام می‌شد. معمولاً سر انگشتان دست و پای عروس را سر انگشتی و کف دست و پای او را حنا نگار می‌کردند. کار بند انداختن و بزک عروس هم از کارهای دیگر مشاطه بود. گاه بنداندازی توسط بند انداز و گاه به وسیله خود مشاطه انجام می‌شد. به گفته کتیرایی در تهران مشاطه که کار آرایش عروس را برعهده داشت به خانه او فرا خوانده می‌شد. بزک مطابق آداب و رسوم آن زمان شامل هفت قلم یاد شده بود که با ابتکارات مشاطه از قبیل استفاده از پولک و تور و... کامل می‌شد.

دستمزد

میزان دستمزد مشاطه‌ها مشخص و تعیین شده نبود. خانواده‌ها با توجه به وضعیت مالی خود مبلغی را به عنوان حق الزحمه بند اندازها و مشاطه‌ها در نظر می‌گرفتند. دستمزدی که به بند انداز تعلق داشت معمولاً چند قران بود ولی اگر این کار توسط مشاطه انجام می‌شد به دستمزد مشاطه‌گری او اضافه می‌شد. در برخی مناطق بخصوص در مراسم خاص مشاطه بعد از تعارف شیرینی به مهمان‌ها، اقدام به جمع آوری پول از بستگان و آشنایان صاحب مهمانی (معمولاً عروس و داماد) می‌کرد. مشاطه معمولاً مبلغ اهدایی هر شخص را با صدای بلند اعلام می‌کرد. دستمزد و پیش‌کش‌های بند انداز مشاطه را داماد می‌پرداخت. گاه این دستمزد شامل سکه‌های طلا به همراه خلعتی‌هایی مثل بقچه‌ای پارچه، حنایا پول نقد بود. در برخی مواقع نیز بند انداز یا مشاطه یک جلودار داشت که در جشن‌ها پول جداگانه‌ای به او داده می‌شد.

گذری کوتاه بر شغل مشاطه‌گری در ادبیات و ضرب‌المثل‌ها

در ادبیات و ضرب‌المثل‌های ایرانی، مانند دیگر مشاغل سنتی که تا کنون در مورد آن صحبت کردیم از مشاطه رد پای دیده می‌شود که اشاره به آنها خالی از لطف نیست.

به گفته سنایی در حدیقه الحقیقه، سن ازدواج دختران پایین بوده است و در ده سالگی آنها را شوهر می‌دادند. همچنین مهریه‌های سنگین و بیش از استطاعت داماد در نظر می‌گرفتند. در مراسم ازدواج مشاطه‌ها عروس را می‌آراستند... (سنایی، ۱۳۸۳: ۱۰۲)

وصف تو را گر کند و نکنداهل فضل حاجت مشاطه نیست روی دل‌آرام را (سعدی)

هیچ پیرایه زیادت نکند حسن ترا هیچ مشاطه نیاراید از این خوب‌ترت (سعدی)

مشاطه چه حاجت بود آن را که همی حسن هر ساعت ماهی ز گریبانش برآرد (سنایی)

ملک سلطان را به عدل و داد خویش آراسته‌ست چون مشاطه نوعروسان را به گوناگون گهر

برخی از این ابیات نیز به صورت ضرب‌المثل درآمده است. مانند:

حسن خدا داد را حاجت مشاطه نیست.

روی دل‌آرام را حاجت مشاطه نیست.

چه حاجت است به مشاطه روی زیبا را.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مقوله شغل و اشتغال همواره مورد توجه جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان بوده است. انسان با به‌کارگیری هوش و آگاهی خویش به ابزارسازی پرداخته و بر طبیعت تسلط یافته است. به این ترتیب کار وی هر روز پیچیده‌تر شده و از مرحله طبیعی و غریزی بیشتر فاصله گرفته و جنبه فرهنگی یافته است. اگر چه هنوز هم می‌توان در گوشه و کنار شهرهای بزرگ گرمابه‌های عمومی و دلاک‌ها مشاطه را جست و یافت اما این شغل‌ها رو به فراموشی است و نیاز مردم به کار این قشر بسیار کم شده است. به همین دلیل نیازی به گرمابه‌های عمومی و مشاطه وجود ندارد. با این همه، در گذشته‌ها بخشی از رفتار اجتماعی مردم و آداب و آیین‌هایشان با رفتن به گرمابه و همدلی و هم‌سخنی در آن جاشکل گرفته و با آن پیوند می‌یافت. از این رو یادکردن از پیشه‌هایی که به آنها دلاک یا حمام چی می‌گفتند، به شناخت باریک بینانه فرهنگ رفتاری پیشینیان مدد می‌رساند. آراستن، پیراستن و زینت‌کردن چهره و مو با رنگ‌ها و زیورهای گوناگون همواره مورد توجه آدمیان بوده است. این پیرایش در دوران مختلف و با توجه به فرهنگ و خرده فرهنگ‌های وابسته به آن دچار تحول و دگرگونی‌هایی شده است.

توجه به شغل‌های مختلف و قشربندی در جوامع، نقشی که آنها دارا بودند و ساختار کلی که این اقشار در آن قرار می‌گرفتند مد نظر پژوهشگر بوده است. بنابراین به‌طور کلی در بررسی حاضر نقش هریک از مشاغل در ساختار کلی جامعه درگیر آن، توجه به رواج مدرنیسم سازوکارهای ساختی کارکردی انواع گوناگون نهادهای سنتی و نظام‌های نهاد این جامعه را در معرض دگرگونی‌های شالوده‌شکن (ساختاری) قرار داده است. یکی از عرصه‌های تغییر، حوزه شغل و حرف می‌باشد که جامعه ایران نیز از آن بی‌بهره نبوده است. آهنگ از بین رفتن برخی پیشه‌ها از اواخر دوره قاجار و پهلوی اول شتابی چشمگیر یافته و دیگر مجالی برای ادامه حیات پاره‌ای از این پیشه‌ها باقی نمانده است. مرتب‌دانستن حرفه‌ها به یک سنت اساطیری یا دینی از طرف صاحبان آنها، وجود درآمدهای فرعی به‌دلیل عملکردهایی خارج از وظایف اصلی آنها و تنیدگی این شغل‌ها با فردیت و هویت حرفه‌ها در این دسته از شغل‌ها ساختار و به دنبال آن عملکرد متفاوتی را برای صاحبان این حرفه‌ها فراهم آورده است که نوع خاصی از روابط را بر جوامع کوچک دوره مورد نظر اندرونی‌ها و به تبع آن در محافل بزرگتر (ارتباط خانواده‌ها با یکدیگر) رقم می‌زده است.

همان‌طور که تاکنون نیز بسیار روی آن تأکید شده است این مشاغل علاوه بر کارکردهای آشکار که ناشی از وظایف اصلی آنها می‌شده است دارای کارکردهای پنهان از قبیل مشورت در امور مختلف و ترویج باورها سیاست‌ورزی و... نیز بوده‌اند. به علاوه این مشاغل کارکردهای فرعی و جانبی نیز داشته‌اند مانند مداخلات آنان در عرصه‌های درمانی و برعهده‌گرفتن وظایفی در این حوزه. بنابراین صاحبان این حرف از نظر فرهنگی و اجتماعی دارای جایگاه ویژه‌ای می‌شدند و قادر بودند علاوه بر عرصه‌های اقتصادی در این میدان نیز منشأ اثر باشند و با ارائه کارکردهای فرعی و جانبی خود تأثیراتی را در جامعه بجا بگذارند.

همچنین از نظر تحلیل کارکردی ساختاری لوئی اشتروس، توجه به شغل‌های مختلف و قشربندی در جوامع، نقشی که آنها دارا بودند و ساختار کلی که این اقشار در آن قرار می‌گرفتند مد نظر پژوهشگر بوده است و نیز این نظر عمده که هر ارگان‌بندی در طول حیات خود دائماً ساختار خود را نوسازی می‌کند و درحالی‌که شکل ساختار عمومی کمابیش ثابت می‌ماند. وجود مشاغل سنتی یادشده و ادامه حیات آن در ساختار جامعه با وجود تغییرات به‌وجودآمده در هیئت کلی جامعه تداوم داشته ولی دستخوش دگرگونی‌هایی شده و درعین‌حال تأثیرات لازم را در مقاطع مختلف تاریخی در ساختار پیرامونی خود گذارده است. در واقع این تفسیر که هر کارکرد را در رابطه با کارکردهای دیگر دانسته و نوعی اندام‌وارگی بر این رابطه قائل هست در نظام سنتی و مشاغل قابل رؤیت می‌باشد.

منابع

۱. اتحادیه، منصوره - سیروس، سعدوندیان (۱۳۶۳) خاطرات تاج السلطنه، انتشارات نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران.
۲. ابازی، برهان (۱۳۷۱) آینه سنج، انتشارات ابازی، چاپ اول، تهران.
۳. بلوکباشی، علی (۱۳۹۹) مردم شناسی جامعه تهران قدیم، انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن، چاپ اول، تهران.
۴. بلوکباشی، علی (۱۳۹۸) دانشنامه فرهنگ مردم ایران (مدخل آبتنی)، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، تهران.
۵. برجسته، سحر (۱۳۹۳) سلامت بهداشت و زیبایی در عصر قاجار، ترجمه: مسعود کثیری، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، تهران.
۶. برزگر خالقی، محمد رضا - عقلائی، تورج (۱۳۹۳) شرح غزل‌های سعدی ۱ و ۲، انتشارات زوار، چاپ اول، تهران.
۷. پیرنیا، حسن - اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۰) تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، انتشارات بهزاد، چاپ اول، تهران.
۸. تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳) سفرنامه تاورنیه، ترجمه: حمید ارباب شیرانی، انتشارات نیلوفر، چاپ اول، تهران.
۹. دهقانی، رضا (۱۳۹۲) تاریخ ایران در دوره قاجار، انتشارات ترجمه و نشر کتاب پارسه، چاپ اول، تهران.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴) روزگاران، انتشارات سخن، چاپ ششم، تهران.
۱۱. روح الامینی، محمود (۱۳۸۳) گرد شهر با چراغ در مبانی انسان شناسی، انتشارات عطار، چاپ دوازدهم، تهران.
۱۲. روح الامینی، محمود (۱۳۸۶). حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز - نگرش و پژوهشی مردم‌شناختی، انتشارات اطلاعات، - ، تهران.
۱۳. سعیدی مدنی، سید محسن (۱۳۹۸) نظریه‌های انسان شناسی، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ دوم، یزد.
۱۴. سودآور، فاطمه - محمدیان، مؤگان (۱۳۸۱) هفت قلم آرایش، تاریخچه لوازم آرایش در ایران، ماه هنر، شماره‌های ۴۵-۴۶، ص ۲-۴.
۱۵. سنایی غزنوی، ابوالمجد (۱۳۹۷) حدیقه الحقیقه، انتشارات سخن، - ، تهران.

۱۶. شهری، جعفری (۱۳۷۸) تاریخ اجتماعی ایران در قرن سیزدهم، انتشارات رسا، چاپ سوم، تهران.
۱۷. شمیم، علی اصغر (۱۳۷۹) ایران در دوره سلطنت قاجار، انتشارات مدیر، چاپ نهم، تهران.
۱۸. شهری، جعفر (۱۳۸۳) طهران قدیم، انتشارات معین، چاپ اول، تهران.
۱۹. صدی افشاری، غلام حسین (۱۳۹۴) فرهنگ مشاغل سنتی - شامل شغل‌های درباری نظامی اداری فنی تجاری و خدماتی، انتشارات آگه، چاپ اول، تهران.
۲۰. فرید، محمد صادق (۱۳۹۷) مبانی انسان شناسی، انتشارات گل آذین، چاپ اول، تهران.
۲۱. فکوهی، ناصر (۱۳۹۸) تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان شناسی، انتشارات نی، چاپ دوازدهم، تهران.
۲۲. قرایی مقدم، امان اله (۱۳۹۱) انسان‌شناسی فرهنگی، انتشارات ابجد، چاپ چهارم، تهران.
۲۳. قنبری عدیوی، عباس (۱۳۹۱) فولکلور مردم بختیاری، انتشارات نبوشه، چاپ اول، شهرکرد.
۲۴. کتیرایی، محمود (۱۳۷۸) از خشت تا خشت، انتشارات ثالث، چاپ اول، تهران.
۲۵. کریمی، اصغر (۱۳۹۷) دانشنامه فرهنگ مردم ایران (مدخل دلاک) مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، -، تهران.
۲۶. موید محسنی، مهری (۱۳۸۱) فرهنگ عامیانه سیرجان، انتشارات مرکز کرمان شناسی، چاپ اول، کرمان.
۲۷. موسوی بجنوردی، محمد کاظم (۱۳۸۴) دانشنامه ایران - دایره المعارف بزرگ اسلامی، -، تهران، چاپ اول.
۲۸. هوشور، زردشت (۱۳۹۸). دانشنامه مشاغل سنتی ایران (جلد اول) مشاغل فراموش شده الف - ی. انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
۲۹. یوسفی زاده، محمد علی (۱۳۸۲) تاریخ اندیشه‌ها و آراء انسان شناسی و مردم شناسی، انتشارات یسطرون، چاپ اول، تهران.
۳۰. سایت خبرنگاران جوان (<http://www.yj.news>)

